

ŞAMANİZM İNANCINDA RİTÜEL MASKELERİ VE GÖMÜ MASKELERİ

Atilla BAĞCI*

Özet:

Maske tanınmamak, korunmak, gizlenmek ve güzel görünmek gibi farklı amaçlarla yüze ve başa takılan, çeşitli malzemelerden hazırlanan yapay yüz ve başlıktır. Maskeler bağlamına göre anlam ve işlevsellik kazanır. Maskeler “ritüel ve gömü maskeleri” olarak ikiye ayrılmaktadır. Ritüel maskeleri canlılar, gömü maskeleri ölümler için hazırlanmaktadır. Sibiryaya, Altay ve özellikle Yenisey bölgelerinde yapılan bilimsel araştırmalar neticesinde çok sayıda maske, büst, kukla ve kayalar üzerine yapılmış maske ve maskeli hayvan figürlü resimler bulunmuştur. Şaman(Kam)lar tarafından doğayı idare eden ruhlar ve tanrıların merhametini kazanmak, onlara hoş görünmek için yapılan ritüel ve ayinlerde, ayini yöneten şaman, bağlama uygun maske ve başlık takmaktadır. Bu maskeler tahta, hayvan derisi ve çeşitli metallere hazırlanmakta, üzerlerine çeşitli motifler yapılmakta ve bazı aksesuarlar monte edilmektedir. Hakas veya Yakut şamanlarının ayinde taktığı maskelerin onun kişiliğine bürüneceği hayvan veya varlığı sembolize ettiği bilinmektedir.

Gömü maske ve büstleri olarak adlandırılan maskeler ise birkaç yılda yapılan büyük ve nihai gömüye kadar bekletilen cesetlerin kafataslarına uygulanmıştır. Burada bazı amaçlar gözetilmektedir. Gömü maskeleri ölenin kafatasında meydana gelebilecek bozulmaları önlemek ve gizlemek, ölüme hemen teslim olmayı reddetmek ve pratik olarak büyük gömüde cesetleri tanıyabilmek amacıyla yapılmıştır. Ölen kişinin cesedi, ailesi ve mensubu olduğu toplum tarafından nihai gömüye kadar geçici gömü yerinde muhafaza edilir. Ölen kişinin tinsel ruhunun bir bulunma mekânı olarak kukla-mankenler yapılmış, yakılan cesedin külleri de bu kuklaya yerleştirilmiştir. Gömü maske ve büstleri umumiyetle alçı taşı kilden yapılmıştır; gömü mankenleri ise hayvan derilerinden hazırlanmıştır. Halk, gömü maskeleri sayesinde toplu olarak gömeceği ölümlerini nihai gömüye en iyi şekilde hazırlamaya ve bu maskeler vasıtasıyla da gömüden sonra da kendi kültürel belleği olan mazisiyle manevi irtibatını koparmamaya

* Dr., Halk Bilimi Araştırmacısı, atilla_bagci@hotmail.com.

gayret etmiş. Halkın korumaya çalıştığı kendi geçmişiyle olan manevi bağ geleceğinin temellerini oluşturmaktadır.

Anahtar kelimeler: Şaman, maske, ritüel, gömü, kültürel bellek, kurgan, Altay, Yenisey, Türk.

Rituals and Burial Masks in Shamanism Belief

Abstract:

The masks are artificial faces and helmet made out of different materials and put on face and head for the purposes such as protection, not being recognized, appearing beautiful. The meanin and function of masks depend on the binding. And they are categorized in two: ritual and burial masks. While ritual masks are made for livings, burial ones are made for deaths. Thanks to the scientific studies made in Siberia, Altay and especially in Yenisei region, a good number of masks, bust, puppet and masks carved on the rocks as well as animal-figure drawings have been found. In this contex in rituals and ceremonies performed by the Shaman(Kam)to gain the mercy of the spirits and gods who govern nature and to be pleasant to them, the shaman, who govern the ritual, wears the appropriate mask and helmet. It is known that the mask worn by Hakas or Yakut shamans in the ritual symbolizes the animal or entity to which he or she belongs.

Masks called burials and busts were applied to the skulls of the large and final burials made in a few years. Here are some purposes. Burial masks are to prevent and disguise any deformation of the head of death, to deny surrendering to the death and to recognize bodies in huge burial. The body of the deceased person shall be kept in temporary place until the final burial by the family and community of which he is a member. Dummy-mannequins were built as a place to find the spiritual soul of the deceased, and the ashes of the burnt corpse were placed in this puppet. The burial masks and bustings were made of plaster stone clay in general; the burial mannequins were prepared from animal skins. The society tries its best to prepare the deaths for the ultimate burial and does not cease its spiritual contact with the past, which has their own cultural memory. The spiritual bond with which the people are trying to protect is the foundation of their future.

Key words: shaman, mask, ritual, burial, cultural memory, kurgan, Altay, Yenisei, Turkish.

Ritüel Maskeleri

Fransızca “masque” terimi dilimize girmiş, Türkçeleşmiş ve “maske” olarak kullanılmaktadır. Tanınmamak, korunmak, güzel görünmek, gizlenmek gibi muhtelif amaçlarla yüze ve başa takılan, çeşitli malzemelerden hazırlanan yapay yüz ve başlıktır. Maskeler bağlamlarına göre anlam ve işlevsellik kazanırlar. Tarihin her döneminde ve hâlen günümüzde maskeler var olagelmıştır. Maske kullanımı insanın süslenme ve gizlenme duygu ve hazzının bir ürünüdür.

Maskeler tarihin her döneminde etkin ve yaygın bir şekilde kullanılmış ve hâlen de kullanılmaktadır. Özellikle günümüz modern insanı için maske ve maskencilik bir ekonomik sektör hâline gelmiştir. Zaman zaman kurulan panayır, fuar ve festivallerin en çok sergilenen ürünleri arasında maskeler vardır. Özellikle Afrika'nın çeşitli halkları (Topuz 1992) tarafından ağaçlardan yapılan insani ve hayvani figürler şeklinde yapılan maskeler evlerin, iş yerlerinin duvarlarına önemli bir aksesuara dönüşmüştür. Tarihin geçmiş dönemlerinde dinî ayinlerin en önemli aksesuarı olan maskeler, günümüzde bir süs ve ticari metaya dönüşmüştür.

Dünyanın birçok toplumunda maskeler ritüel ve ayinlerde kullanıldığı bilinmektedir; burada bilinenleri tekrar etmek yerine bilinmeyen noktalara dikkat çekmek amaçlanmıştır. Hıfzı Topuz'un *Kara Afrika Sanatı* ve daha genç araştırmacılardan Özgür Kaptan'ın *İç Mekânda Seramik Maskelerin Mekâna Bağlı Yardımcı Malzemeler ile Uygulanması* ve yine Özgür Kaptan tarafından hazırlanmış olan *Maske Geleneği* başlıklı çalışmalarda maskelerle ilgili ilginç bilgiler mevcuttur; ancak bu çalışmanın konusu genel olarak maskeler değil, özellikle Türk kültürüne ışık tutması açısından Türklerin en kadim yerleşim yerlerinden olan Yenisey havalisi ve Altaylarda var olmuş ve var olan ritüel ve gömü maskeleridir.

Maskeler iki gruba ayrılmaktadır: Canlı insanların kullandıkları *ritüel maskeleri* ve ölümler için hazırlanan *gömü maskeleri*. Her iki grubun da yapılış ve kullanılmasının temelinde dinsel nedenler yatmaktadır.

Canlı insanlar için hazırlanan, çeşitli bağlamlarda kullanılan maskeler *ritüel maskeleri* diye adlandırılmaktadır. Bu gruba giren maskeler tabiatı idare ettiğine inanılan tinsel güçler olan ruhlara, tanrılara veya benzeri varlıklara yaranmak, yaltaklanmak, onların merhametini kazanmak ve hiddetinden beri kalabilmek amacıyla yapılan dinsel ayinlerde ve bayramlarda kullanılmaktadır. Bu maskeler ağaç, deri, kumaş, hayvanın yekpare kafa derisi ve kuşun bütün olarak çıkartılan derisi, demir, bakır ve pirinç gibi muhtelif malzemelerden hazırlanmaktadır (Vadetskaya 2009: 16). Üzerlerine iliştirilen pandomantifler (askıntılar, aksesuarlar) ve yapılan süslemeler görselliği ve estetiği zenginleştirirken, aynı zamanda da maskeye bağlamına uygun manalar katmaktadır. Ritüel maskeleri, ayini icra eden şaman (kam, rahip) ve benzeri icracı tarafından takılmakta ve ayini yönetenin ayin içinde farklı hayvanların ve benzeri varlıkların donuna girmesini, onları taklit ederek onlara öykünmesini sağlamaktadır (Vadetskaya 2009:16, 17).

Ritüel maskelerini kullanarak ayin icra eden kişinin maske kullanmasının bir başka amacı da tanrılara ve ruhlara açık yüz ile görünmemektir; zira farklı boyutlarda oldukları için onlarla maske arkasından iletişim kurulur.

Ritüel maskelerinin koruyucu atanın ruhunu tasvir ettiğine de inanılmaktadır (Vadetskaya 2009: 21, Prokofyeva 20014).

Sibirya ve Altay halklarında maskeler çok yaygın olarak kadim zamanlardan itibaren kullanılmıştır. Özellikle Yenisey bölgesindeki kurganları kapatan kayalar ve yamaçlardaki diğer kayalıklar üzerine kadim zamanlarda yapılmış maskeli ve kamuflajlı avcı-insan figürleri, yine kayalardan yontularak maskeli olarak yapılmış idoller ritüellik maskelerin sanatsal boyutuna da ışık tutmaktadır.

Ancak öncelikle “Ritüel nedir?” sorusunu açıklamak gerekir. Lord Raglan, ritüelin “*Bir kimsenin daha önce yaptığı bir şeyin anlatısı olarak*” tanımlanabileceğini ifade etmektedir (Raglan 2005). Roy A. Rappaport ise ritüeli “*Yazıya geçmemiş, hiç değişmeyen ifadelerin ve belirli şekildeki hareketlerin kesin sıralarla oyuncular tarafından ortaya konulmasıdır*” (Rappaport 2006) şeklinde tanımlamaktadır. Robert A. Segal “*Doğanın başka bir biçimde kontrol edilemeyen güçlerini kontrol etme yolları olarak ortaya çıkar. Ritüelde arzu edilen sonuç davranışlarla temsil edilir ve bu yolla da bir etki yaratıldığına inanılır. Ritüel doğrudan doğayı yönlendirmeye değil, doğayı yönlendiren tanrılara yöneliktir. İnsanlar tanrının bir parçası olarak rol oynarlar ve sihirli bir şekilde tanrıları, o eylemi gerçekleştirmeye sevk eden bir taklit işine girişirler*” (Segal 2014) diye tanımlamaktadır.

Ritüel, ezberlenmiş olarak icracılar ve diğer katılımcılar tarafından tekrarlanan, daha ziyade tabiatı idare ettiklerine inanılan güçlere yaranmak amacıyla yapılan, yazıya geçmemiş, değişmemiş ve belirli şekildeki hareketlerin tekrarlanarak sahnelenmesidir. Bu durumda ritüellerin özü hareketlerdir, çünkü ritüel görseldir, gösteridir. Herkesçe bilinir ki, temaşa için icra edilen gösteri ve hareketlerin asli unsurlarından en önemlisi bağlama uygun kostümdür.

Bu araştırmanın konusu da ritüel kostümünün bir parçası olan maske ve baş giysisidir.

Ritüel eylemlerde mutlak surette bir anlatı, bir amaca yönelik bütünsel mesaj vardır. Bu daha çok ritmik hareketlerle, daha teknik bir terim olan dansla icra edilir. İlkel toplumlarda zirai çalışmalardan elde edilmesi gözetilen bol ve bereketli hasat için, aynı şekilde avcılık ekonomisine dayalı toplumlarda icra edilen avcılık ritüelleri bu bağlamda gösterilebilecek en iyi örneklerdir.

Günümüz modern insanı da bağlama uygun ritüeller icra etmektedir. Müslüman toplum olarak Türkiye’de cami, cemevi, tarikat merkezi olarak toplanılan mekânlar, türbe vb. gibi dinsel özellik taşıyan mekânlarda yapılan ritüeller, yağmur duaları, taziye için gidilen cenaze evi veya mezarlık gibi mekânlarda icra edilen dinî içerikli ritüellerin yanında millî günler ve bayramlarda icra edilen ritüelleri örnek olarak gösterebiliriz.

Ritüeller genellikle dinî lider, kanaat önderi, daha tecrübeli veya ritüeli bilen olgun kimseler tarafından icra ve idare edilir. Yağmur duası olarak icra edilen ritüel ayinini, o toplumun imamı veya şeyhi olarak tabir edilen kimse yönetir. Bu kişi Müslüman geleneğine göre sırtına cübbe ve başına da sarık giyinir.

Ritüeller toplumun sahip olduğu dünya görüşleri ve dinsel inançlarla yakından ilgilidir. Taşınan kostümler de ona göre şekillenmektedir. Ritüellik kostümlerin anlamı da yine toplum veya kitlenin inanç dinamiklerine göre şekillenir. Başına ayı derisinden hazırlanmış şapka ve maske takarak şamanlık ayini icra eden şaman, ayıya öykünürken, maç öncesi başına tuttuğu takımını sembolize eden hayvanın (aslan, kartal, kanarya vb.) maskesini takan taraftar da takımının sembolü olan ve totem olarak gördüğü varlığa öykünmek, onu yüceltmektedir. Her ikisinde de amaç tektir: Başarı; biri bolca av ganimeti gözetirken, diğeri mücadeleyi kazanmayı hedefler.

Ritüeller için günümüzde bağlama uygun baş giysisi ve maskeler hazırlanmaktadır. Ancak burada fazla bilinmeyen Altay ve Sibiryâ'nın kadim haklarının kültürlerine ışık tutacak baş giysileri ve maskeler üzerinde durulmuştur.

Yapılan bilimsel araştırmalar neticesinde Altay ve Sibiryâ halklarının kullandıkları ritüellik maskeleri ve baş giysilerine dair hacimli bir kaynakça ve materyal oluşmuştur.

Altay ve Sibiryâ halklarının çok büyük kitlesinin kadim zamanlarda şamanlık inancına mensup olduğu bilinmektedir. Muhtelif gelenek, ayin ve ritüellerin icracıları ve/veya katılımcılarının yüzlerini ve başlarını süsledikleri ritüellik maskeler şamanlık inancında büyük öneme sahiptir. Şamanlık ayinini icra eden şaman, ayin icrasında öyküneceği ve donuna bürüneceği hayvanın suretine uygun baş giysisi takar. Şaman, eğer kuş donuna girecekse, baş giysisi ve maskesi kuşu tasvir edecek şekilde hazırlanır, ya da başına takacağı taç veya şapkaya kuş figürleri, kuş telekleri vb. gibi nesnelere yerleştirilir; kimi zaman da bu maskeyi yekpare olarak kuş derisinden yaptıkları bilinmektedir. Örneğin Teleüt ve Kuzey Altay şamanlarının baş giysisi geniş bir kumaş parçasından bağ şeklinde olup, bu bağın alt kısmı kafaya bağlanır, serbest bırakılan ucuna ise puhu kuşu telekleri dikilmektedir. Bu şekilde başlık, sarkan kuş kuyruğu ile kalpak görünümü almaktadır (Resim 1, 2).

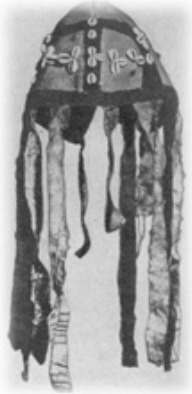

Resim 1. Şamanın baş giysisi.
Altaylılar. MAE¹, No. 3973-107.

Resim 2. Şamanın baş giysisi.
Altaylılar. MAE, No.1853-2.

G. N. Potanin rahip M. Çelkov'un beyanına göre eskiden Teleüt şamanlarının baş giysisi olarak puhu kuşunun yekpare derisini kullandıklarını bildirmektedir (Potanin 1881-1883; Prokofyeva 2014). Şaman bu başlık ile ayın içinde kuş donuna girer, gökyüzü (yukarı, parlak) ve karanlık (yeraltı) dünyalarına seyahat eder, oralarda ruhlarla görüşürmüş. Yine Hakas kabilelerinden Kaçin, Sagay ve Kızıl şamanları da baş giysilerinin tepesine bir tutam kuş teleği taktıkları, bu teleklerin ya tepede dik olarak durdukları ya da serbest şekilde enseye salındıkları bildirilmektedir (Resim 3, 4: Prokofyeva 2014: 72).

Resim 3. Şaman başlığı. Arkadan görünüş.
Hakaslar. MAE, No. 267-67/89.

Resim 4. Şaman başlığı.
Hakaslar. MAE, No. 5061-11

¹ MAE: Arkeoloji ve Etnografya Müzesi.

Şapkaya takılan bu kuş teleklerinin üç türlü işlevi vardır. Birincisi teatral bir sunum olan ritüele estetik görşellik ve sanatsal değer katmaktadır. İkincisi, şamanın kuş donuna girdiğini sembolize etmektedir. Bunlar dışarıdan bakıldığı zaman yansıyan görsel anlamıdır. Belki de en önemlisi üçüncü anlamıdır, zira bu telekler ve tüyler ayin sırasında şamanın yapacağı uçuş yollarını ifade etmektedir (Prokofyeva 2014: 91).

Amur halklarında şamanın baş giysisi olarak yabani hayvanın yekpare olarak çıkartılan derisi kullanılmaktadır. Hatta yekpare olarak yabani hayvanın başından çıkartılan kafa derisi ve yine kuştan tek parça olarak çıkartılan deri en eski baş giysisi olarak bilinmektedir.

Yakut şamanlarının yekpare ayı postunu şaman kostümü olarak kullandıklarına dair bilgiler mevcuttur. Yine aynı hayvanın kafa derisini de şapka-maske olarak kullanmışlardır. Bu şekilde Yakut şamanı, şamanı ayininde ayı donuna girmektedir.

Yenisey ve Obsk Nehirlerinin aşağı bölgelerinde yaşamış olan Obsk Ugorları (Hantlar ve Mansiler) ayının tayganın iyisi olduğuna inanmaktadır. Ayinlerde kullandıkları maskenin de ayı kültüyle yakından bağlantısı vardır. Anılan halklar ayı şerefine bayram kutlarlar ve kutlamalarda erkekler bu maskeleri takarak ayıyı takdis etmektedirler. Bu bayram, avcılık ekonomisiyle bağlantılı bir bayramdır. Bayram zamanında avcılık oyunları oynanmakta, şarkılar eşliğinde danslar yapılarak ayıya kurban sunulmaktadır. Bu ritüelin icra amacı “tayganın iyisi ayıyı memnun etmek ve avda bol ganimet sağlamaktır”. Bu bayramda taktıkları maskeler esas olarak akağaçtan yapılmıştır. Maske üzerine göz ve ağız için uygun delikler açılmış, burun ise maske üzerine haricen yerleştirmiştir. Maskeyi siyah boya ile boyamışlardır (Resim 5, 6: Vadetskaya 2009: 17).

Resim 5. Mansilerde akağaçtan yapılmış Ayı Bayramı'nda kullanılmıştır.

Resim 6. Hantlarda akağaçtan yapılmış Ayı Bayramı'nda kullanılmıştır.

Kamçatka bölgesinde mukim Koryaklar da ağaçtan maskeler yapmışlar, üzerine ağız ve göz delikleri açmışlardır. Koryaklar bu maskeleri kızaklar üzerinde ayı avı tasvirini sahnelerken yaptıkları danslarda takmaktadırlar.

Burada belirtmek yerinde olacaktır. Şamanlık ayini esnasında şamanın, donuna girdiği kimi kuşlar ve hayvanlar parlak dünyaya ait olan göksel canlılardır (kartal, aladoğan, geyik, mus, maral) ve kimi kuş ve hayvanlar da (baykuş, puhu kuşu, su samuru, ayı) karanlık yeraltı dünyasına aittirler (Prokofyeva 2014: 5).

Anadolu’da yaygın olan inanışa göre baykuş tedirginlik veren bir kuştur ve onun ötmesi uğursuzluğa sebep olmakta ve ölüm getirmektedir. Anadolu’da yaygın olan bu halk inanışının şamanlık dünya görüşündeki baykuş ve puhu kuşuna atfedilen *karanlık dünya kuşu* inanışıyla bağlantısı olduğu görülmektedir. İslam dairesinde leylek ve turna kuşuna ise bir kutsallık atfedilmiştir. Bu kuşlara zarar vermek halk arasında hoş karşılanmamaktadır. Uğursuzluk getireceğinden korkulduğu için baykuşa, dinsel bir alt yapısı olduğu için de saygıdan dolayı “hacı baba leylek” olarak adlandırılan leylek ve turnaya zarar verilmesi toplum arasında hoş sayılmamaktadır. Bunlar halk inancında vardır, yoksa dinsel bir talimat veya öğüt değildir; zira din, yani Müslümanlık hiçbir canlıya mücbir bir neden olmadan zarar verilmesini hoş karşılamamaktadır.

Kuzey Altaylı Kumandılar ve Şorlarda ritüellik maskeleri ağırlıklı olarak akağaçtan hazırlanmıştır. Maskeler üzerine ağız, burun ve göz delikleri açılmış ve kimi zaman bu deliklerin çevresini kırmızı boya ile çevrelenerek boyanmıştır. Bu maskeler tanrının oğlu mitolojik Koço’yu tasvir etmektedir.

Resim 7. Koryaklarda tahta maske bayramlarda dinî amaçlarla kullanılmıştır. (Vadetskaya 2009: 18)

Resim 8. Kumandılarda akağaçtan yapılan göksel tanrının oğlu Koço’yu tasvir eden maske. (Vadetskaya 2009: 19)

Şamanlık ayini esnasında şaman gözüne *sedye* adı verilen, üzerinde tek göz tasviri olan pazıbent takmaktadır (Resim 9: Prokofyeva 2014: 14). Bu pazıbent “öteki dünyalarda” olan şeyleri görebilen şamanın ruhunun gözünü tasvir etmektedir. Bu göz bandını Ents (Enç) şaman kostümünün önemli bir parçasıdır. Şaman öteki dünyalarda olup bitenleri kendi gözleriyle değil, ruhunun gözüyle görmektedir.

Resim 9. Şamanın göz bağı. Entsler.
MAE, kolek. No. 5706-10

Resim 10. Şaman tacı. Nghanasanlar
MAE, kolek. No. 5657-489

Nghanasan şamanlarının baş giysisi olarak ritüelin icrasında taktıkları oldukça zarif bir taçtır. Bu tacın ön kısmında birkaç tane kafa tasviri, demir plakalar ve şeritler sarkıtılmıştır. Bu pandantifler şamanın yüzünü maskeleymektedir (Resim 10: Prokofyeva 2014: 17).

Şamanın ya da ritüellerin icracı-katılımcılarının başlarına ve yüzlerine, bağlama uygun bir başlık-maske takmaları hem ritüel ayine gizem katmakta, hem de icracının estetik ve görselliğini zenginleştirmektedir. Ritüel ayin esnasında kullanılan maskeler icracıların çoğu zaman melodi eşliğindeki ritmik danslarını daha etkileyici ve estetik kılmaktadır.

Yenisey bölgesi Evenkleri baş giysisi olarak yumuşak bir taç kullanmaktadırlar, aynı zamanda demir taca da sahip olurlar. Bu demir tacın tepesinde, yani demir kuşakların birleşme noktasına bir geyik boynuzu tasviri yerleştirilmiştir. Bu geyik boynuzu tasvirinin boynuz uzantılarına renkli kurdeleler, arka kısmına da yine kurdele demeti bağlanmıştır, arkadaki kurdeleler daha uzun bırakılmıştır. Demir çemberin altına, şamanın yüzünü kapatan, ipek ipiklerden şakakları yapılmış bir astardan maske dikilmiştir. Bu tacın tepesine yerleştirilen geyik boynuzundan, şamanın ayin esnasında geyik donuna girdiği ve onun hareketlerini taklit ettiği kolaylıkla anlaşılabilir. Dikilen saçaklı astar şamanın yüzünü gizleyen maske, saçaklar ise ritüel dans sırasında ritmik salınımlarıyla görselin estetiğini tamamlamaktadır (Resim 11: a, b: Prokofyeva 2014: 36; c: Vadetskaya 2009: 20).

Udegelerde yüze takılan şaman maskesinin anlamı çok açıktır: maske, şamanın koruyucu ruhunu tasvir etmektedir (Vadetskaya 2009: 20). Bu maskeler esas olarak akağaç ve diğer ağaçlardan da yapılabilmektedir. Maskelerin süslenmesi de en az maskenin yapılması kadar önemlidir, çünkü süslenmiş bir maske etkileycilikten uzaktır. Udegeler süslemeleri siyah ve beyaz renklerle yapmaktadırlar. Buryat şamanlarında ise ritüellik maskeler akağaç dışında deri, bakır ve demirden hazırlanmaktadır. Maske, Udegelerde şamanın koruyucu ruhunu tasvir ederken, Buryatlarda şamanın veya onun koruyucu atasının ruhunu tasvir etmektedir (Resim 12).

a

Resim 11. Şaman şapkalı. Baykal ötesi Evenkleri.

a) MAE, no. 1879-21/1; b) MAE, no. 627-4;

b

c

Resim 12. Buryatlarda pirinçten hazırlanmış şaman maskesi.

c) MAE, no. 1855-76.

Buraya kadar olan bölümde insanların ayinlerde, törenlerde kullanmak için yaptıkları maske-başlıkların yapılış tarz ve özellikleri incelenmiştir. Bu maskeler sadece ait oldukları halkın dinî inanç boyutuna ait bilgiler taşımakta, aynı zamanda onların sanatsal ve estetik duygularına dair malumatlar vermektedirler. Bu noktada maske-başlık olgusunu o halkların kendi resim sanatlarına da yansıttıklarını görüyoruz. Maskeleri yapanlar aynı zamanda dönemin birer heykeltıraş-ressamları idiler.

1975 yılında Hakasya’da “Tas Hazaa” (Taş Avlu) adıyla meşhur olan kurgan mezarlardan birini kapatan taş levha üzerindeki çizimler Abakan Müzesi mensubu arkeolog A. N. Lipskiy’i şaşırtmıştır. Taş plaka üzerine derin çizgilerle nakşedilmiş figürler, maskeler üzerindeki bu çalışmaya farklı boyut katmaktadır. Yenisey bölgesinin kadim halklarının ritüellik maske-baş giysilerini kayalar üzerine kazıdıkları figürlere de giydirmişlerdir. Kaya resimleri bunun delilidir.

S. V. İvanov bulunan bu taş resimleri incelemiş ve onlarda kamuflej kostümleri olduğunu tespit etmiştir; etnograf ve arkeolog V. N. Çernetsov da İvanov’u bu konuda fikren desteklemektedir (Vadetskaya 2009:21).

Taş resimlerde ışık telekleriyle tasvir edilmiş kamufleajlı kuş kostümü taşıyan figür yer almaktadır (Resim 13: Vadetskaya 2009: 22). İki tasvir ise at ve keçi başlı olarak çizilmiş insan figürleridir; tasvirlerin tamamı kuyruklu olarak çizilmiştir. Bu resimler yabani hayvan suretine bürünmüş avcılarını tasvir etmektedir (Resim 14-15: Vadetskaya 2009: 22). Hakasya'nın kuzeyinde Sulek Dağı'ndaki kayalıklarda ise ayı maskesi takmış, oturur konumda bir avcı figürü tasvir edilmiştir. Tasvirin sırtındaki çizgilerden maskenin çaprazlama şeritlerle avcının sırtına bağlandığı anlaşılmaktadır (Resim 16: Vadetskaya 2009:23)

Kaya resimlerinden de anlaşıldığı üzere dönemin insanları ritüellerinde kuş maskesi, keçi ve at gibi evcilleştirilmiş, ayı gibi vahşi hayvanların maskelerini yapmış ve kullanmışlardır.

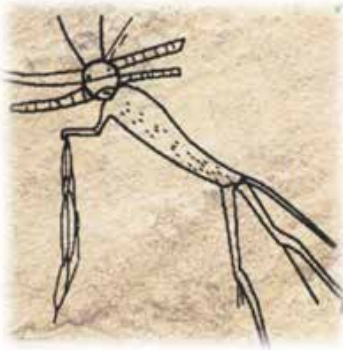

Resim 13. Kuş kostümlü insan resimleri
Hakasya.

Tas Hazaa Mezarlığı. MÖ III. binyıl sonu-
II. binyıl başları.

Resim 14. At ve keçi başlı insan resimleri
Tas Hazaa Mezarlığı.

Resim 15. Maske ve kostümlü avcı resmi.
Tas Hazaa Mezarlığı.

Resim 16. Kayalıklarda ayı maskesi takmış
(a, b) insan resimleri.

Kadim dönemin bölge halkı sadece düz kayalar üzerine çizimler yapmamışlar, aynı zamanda taşlardan heykeller de yontmuşlardır. Yontularak yapılan bahse konu heykellerin, gündelik işlerinde yardımlarını umdukları, saygı gösterip merhametlerini kazanmak için kurbanlar sundukları tanrılarının idolleri olduğu açıktır. Bu heykellerin yapılmış olmasında şaşılacak bir hâl yoktur. Ancak heykellerin hayvan başlı insan suretlerinde yapılmış olmaları ilginçtir. Bu noktada Hakas Cumhuriyeti Müzesi envanterinde “Şirinskaya Baba” (Şirin Ninesi/Kadını) adıyla kayıtlı idol gösterilebilir. Bu dikili bir taştır. Üzerinde kabarık karnı ve belirgin şekilde iri memeleri oyulmuştur. Bir dişi (kadın) figürüdür. Figürün kollarının dirseklerden bükülmüş ve beline konulmuş olduğu hâlde görülmektedir. İdolün esas ilginç noktası süslemele-ridir, zira idolün yüzü maskeli olarak yapılmıştır. Yüzünde burnun üzerinden enlemesine maske takıldığı görülmektedir. İdolün burnu ve çenesinin altından şeritler geçmektedir. Ağız belirgin olarak yontulmuştur. İdolün alnında ise güneşi sembolize eden bir göz yapılmıştır. Kulaklarının iki yanından dalgalı çizgiler nakşedilmiştir ki, bunlar maskenin iplerini tasvir etmektedirler. İdolün kafasında uzunca bir baş giysisi (şapka) olduğu görülmektedir. Şapkanın, yani bu idolün en tepesine bir insan kafası yerleştirilmiştir. İdole gözlerin ortasından başlayıp yukarı doğru, yanlara ayrılarak ve şakaktan gelen diğer çizgiyle birleşerek oluşturulmuş, iki tane kulak tasviri vardır. İdolün karnı bölgesinde de tasvirler mevcuttur. Göğüslük tasvir edilmiştir. Göğüslük üzerinde hiddetlenmiş ve böğüren bir ayının başı gösterilmektedir, ayının dişleri ve gözleri belirgin hâldedir. Ayı başının tasviri altında yine bir güneş tasvir edilmiştir (Vadetskaya 2014: 42).

Bu heykelden bu insanların tanrılarını dişi olarak tasvir ettikleri görülüyor, zira dişilik, doğurganlık, üreme ve bereket demektir. Kadim halkların en önemli gayeleri iktisadi alanda bolluk elde etmektir, bu onların refahları ve mutluluklarını temin edecektir. Bu idol bir bereket sembolüdür. Karnı kabarıktır, yani doğurmaya hazır, memeleri iri olarak tasvir edilmiştir ki, bu da memelerinin sütle dolu olduğunu, toplumun bolluk ve bereket arzusunu sembolize etmektedir. Ayı tasviri ise avda bolluk ve bereket sembolüdür. Yine verimlilik ve bereketi etkileyen, yaşamın enerji kaynağı olarak da güneş tasvir edilmiştir.

Burada heykelin maskeli olarak tasvir edilmesinin sebebi nedir? Heykeltıraş sanatını mı göstermek istemiştir? Kadim Türk boylarında, ezcümle, birçok halk kitlelerinde tabu bir olgudur, birçok dinsel temsil ve terimler de tabudur. Halk çok tedirgin olup çekindiği, hiddetlendirmekten korktuğu ve çok saygı duyup ululadığı varlıkların adını doğrudan anmaz, takma ve maske adlarla, terimlerle ifade ederler; açık açık adlarını söyleyemedikleri tanrı ve tanrıçaların suretlerini de elbette açık olarak yapmamışlar, yaptıkları heykelleri ve figür-

leri de maskelemişlerdir. Bu herkesin malumudur. Tabii ki burada da bereket idolü-tanrıçası olarak gördükleri varlığın heykelini yaparken duyulan büyük saygıdan dolayı maskeli olarak yapılmıştır.

Tanrılara ve ruhlara açık yüz ile görünmek hoş değildir, onlara bir saygısızlık olarak görülüp onları hiddetlendirebilir. Bunun için ritüellerde ve ayinlerde icracılar yüzlerini gizlemek amacıyla maskeler takmışlardır; bunu kayalar vb. mekânlara yaptıkları resim ve heykellere de yansıtmışlardır.

Maskeli olarak yapılmış olmasının pratik bir sebebi daha mevcuttur, bu da bahse konu idolü yapan halkın tanrıça olarak inandıkları varlığın yüz hatlarının nasıl olduğunu/olacağını bilmiyor olmalarıdır. Yani ona dışı, doğurgan kişilik sureti vermişler, ancak yüz çizgilerini netleştirememişlerdir. Zira tanrılar ve tanrıçaların yüzlerini kendi içlerinden bir kimseyi andırmayacak şekilde maskelemeliydiler ve öyle yapmışlardır.

İdolün göğüslük tasviri üzerindeki ayı tasviri ise ayı kültürünü yansıtmaktadır. Ayı, ifade edildiği gibi tayganın iyesidir (Resim 17: Vadetskaya 2009: 29; Vadetskaya 2014: 42).

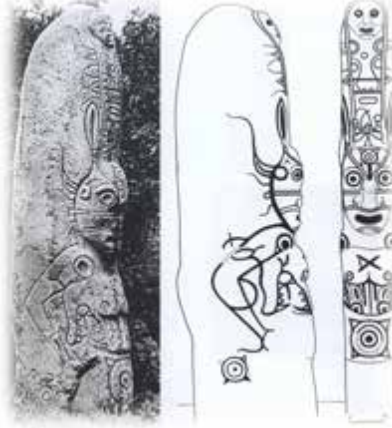
Ritüel maskeleri diye bilinen canlı insanların taşıdıkları maske ve aynı şekilde baş giysileri (şapkalar, taçlar, pazıbentler) basit birer aksesuar değildir. Bunlar taşıdıkları anlamlar itibarıyla kadim halkların kültürel yapılarına çeşitli noktalardan ışık tutmaktadır.

Ritüel maskeleri ağaç, özellikle akağaç, deri, bakır, pirinç, demir, kumaş gibi çeşitli malzemelerden, ayrıca kuş, ayı, geyik, fok gibi hayvanların yekpare baş ve beden (kuşlar için) derilerinden yapılmaktadır. Üzerine ağız, burun ve göz delikleri açılmakta, çoğunlukla bu delikler boya ile çevrelenmekte (Resim 8), ayrıca farklı süslemeler yapılmaktadır. Özellikle metalden yapılan yüz maskelerine harici pandantifler asılarak görseelliği zenginleştirilmektedir (Resim 12). Bir kısım maskelere burun haricen ipele iliştilirmektedir (Resim 5-6).

Maskeler, kullanıcısının ritüel eylem içerisinde farklı varlıkları taklit etmesi, onlara öykünmesi ve söz konusu hayvanın donuna girmesini sağlamaktadır. Kuş figürlü veya yekpare kuş derisinden hazırlanmış bir maske veya baş giysisi giyinmiş olarak ritüeli yöneten icracı, kuşa öykünür, kuşun hareketlerini andıran dans figürleri yapar, yani o kuşun donuna girer. Şamanlık inancına göre kuşlar göksel kuşlar ve karanlık dünyaya ait kuşlar diye tasnif edilmektedir. Kuşlarla ilgili inançların paralelleri İslam dairesinde bulunan Anadolu da dâhil birçok Türk boylarının gelenekleri içinde de varlığını devam ettirmektedir. Geyik boynuzlarıyla süslenmiş bir başlık ve maskeyle ayin yapan şaman, geyik vb. hayvanın donuna girmektedir.

Ayı derisinden yekpare olarak yapılan şaman kostümünde ayının baş derisi de maske olarak kullanılmaktadır. Ayini icra eden şaman, ayı donuna

girmektedir. Yapılan ayinlerle ve kurban sunularıyla tayganın iyisi “ayı”nın memnuniyeti kazanılmaya çalışılmakta, bunun neticesinde de bol ve bereketli av ganimeti elde edileceğine inanılmaktadır. Yine benzer şekilde Çukça avcılar fok avı zamanında başlarına fok başı derisinden hazırlanan maskeler takmaktadırlar (Resim 18: Vadetskaya 2009: 14). Bunun da elbette ki ilk akla gelen pratik sebebi avlayacakları hayvanları mümkün olduğunca ürkütmemektir.

Resim 17. “Şirinskaya baba” idolü.
Hakas Cumhuriyeti Müzesi.

Resim 18. Fok başından yekpare olarak
çıkarılan avcı baş giysisi.

Ritüellik maskeler dönemin sanatına da yansımıştır. Kaya plakalar üzerine oyularak yapılmış maskeli figürler ve kayarlardan yontularak yapılmış maskeli idoller bunun göstergesidir (Resim 13, 14, 15, 16, 17).

Hem maskeler hem de taşlar üzerine yapılan maskeli figürler ve idoller üzerindeki süslemeler, bunlara zahiren görsel estetiklik katmakta ve aynı zamanda da mitolojik anlamlar taşımaktadırlar. Baş giysisine takılan kuş telekleri icracının kuş donuna girdiğini sembolize ederken, aynı telekler şamanın ayin esnasında gerçekleştireceği uçuşundaki yolları gösteren sembollerdir.

Ritüellik maskeler kimi halklarda şamanın koruyucu ruhunu sembolize ederken (Udegeler), bir başka halkta (Buryatlar) şamanın veya onun koruyucu atasının ruhunu sembolize etmektedir.

İnsanlar kendilerini kuşatan tabiatı tanıyıp anlamlandırmaya çalışmış ve her varlığın bir ruha sahip olduğuna inanmıştır. Yani “Doğa ortasında yapayalnız, derleyip topladığı ile geçinmeye çalışan insan doğada canlı cansız her şeyi kendisine benzer bir biliş hâline sahip olarak düşünmekte, yani onlara ruh izafe etmektedir...” (Çobanoğlu 2001: 32). İnsanlar çevresindeki canlı cansız varlıklara izafe ettikleri ruhlar için bulunma yerleri tayin etmişlerdir.

Yaptıkları maskeler de ilgili ruhların tasviri ve bulunma mekânı olarak inanç dairesi içindeki yerini almıştır. Ölen kişinin cesedini yakıp, küllerini, onu tasvir etmek için yaptıkları kukla (manken) içine koymaları da bu bağlamda değerlendirilmelidir, zira yapılan kukla (manken), cesedi yakılan ve külü küçük bir torbaya konulan kişinin ruhunun bulunma yeri olacaktır. Ritüellik maskeler Udege ve Buryatlar gibi kimi halklarda koruyucu ruhun veya koruyucu atanın ruhunun tasviri olmasının göstergesidir. Ruh bir tinsel varlık olarak tensel bir cisme yerleşmesi gereklidir, böyle tasavvur edilmektedir.

Özellikle ölen kişinin ruhunun, o kişinin mezar taşına yerleşeceği, mezarı civarında olacağı inancının izlerini Müslüman Anadolu kültüründe takip etmek mümkündür. Zira mezar ziyaretine gidildiğinde, ölen kişinin tinsel ruhunun kendini ziyarete gelenleri gördüğüne inanılır. Tasavvura göre tinsel ruh o mekânda bulunmaktadır.

Ritüellik maskeler canlı insanlar için yapılan maskelerdir, özellikleri ve amaçları izah edilmiştir. Peki, insanlar ölenlerin yüzlerine ve başlarına neden maskeler vb. şeyler yapmışlardır. Ritüeller ile amaçladıkları reel birtakım iktisadi çıkarları vardı, ama ölümlere bunları yapmaktaki amaçları ve çıkarları ne idi? Bu ve benzeri soruların da cevaplandırılmaları bir gerekliliktir.

Gömü Maskeleri

Gömü maskeleri nedir? Nelerden yapılmışlardır? Nasıl muhafaza olmuşlar ve nasıl elde edilmişlerdir? Ne amaçla yapılmışlardır? İnanç boyutu nedir? Ve buna benzer sorular cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

Gömü maskeleri adıyla kast edilen sadece ölünün yüzüne uygulanan maske değil, aynı şekilde ölünün bütün kafasını kaplayacak şekilde yapılan büstler, ölüyü tasvir etmek için hazırlanan sadece kafadan oluşan ve aynı şekilde bütün beden olarak hazırlanan kukla-mankenler, yine bu kukla-mankenlerin yüzlerine uygun hazırlanmış maske ve büstler de bu bağlamda değerlendirilmiştir.

İnsan ölüm olgusuyla yüz yüzedir. Ölüm hayatın son geçiş dönemidir. Geride kalanlar için bir muammadır. Tarihin her döneminde insan, ölüm olgusunu anlamaya çalışmış, farklı dünya görüşleri geliştirmiştir. Ölüm bazen yok oluş, bazen yeni başlangıç olarak algılanmıştır. Ölen kişi başka bir dünyada ki, bu dünya ahrettir, yaşamaya devam edecektir, orada yeni bir yaşama başlayacaktır inancını geliştirmiştir. Semavi din de bu inanca sahiptir.

Hayatın son geçiş dönemi bir ayrılıktır. Artık ölenler bir daha fiziki olarak görülemeyecektir. Onlar yaşayanlar tarafından hatırlanacaklardır.

“Hatırlama kültürünün ilk ve en yaygın örneği olarak görülen ölümlerin anılması “gelenek” kavramı ile gerektiği gibi tanımlanamayacak bir olgu ile karşı karşıya olduğumuzu gösteriyor. Çünkü gelenek kavramı, geçmişi oluş-

turan kopuşu gizliyor; aksine süreklilik ve devam ettirme kavramlarını öne çıkarıyor. Kuşkusuz, burada hatırlama kültürü ve kültürel bellek kavramları ile anlatmak istediklerimizin birçoğunu gelenek ve görenek olarak da adlandırabiliriz. Ama bu kavramlar yaşanan olgunun, kopuştan öncesi devralma ve kabullenme yanını içermediği gibi, unutma ve yok sayma gibi olumsuz yönlerini de göz ardı eder. Oysa bu iki yönü de içeren bir kavrama ihtiyaç vardır. Ölülerin anılması gelenek yaratmaz. İnsanın hatırlaması, duygusal bir ilişkidir; kültürel biçimlendirme ve kopmayı aşarak geçmişle kurulan bilinçli bir ilişkidir. Aynı kültürel bellek adını verdiğimiz olguyu da belirler ve gelenek dediğimiz çerçevenin ötesine çerçevenin ötesine geçilmesini sağlar” (Assman 2015: 42, 43).

Halkın ölümle ilgili gelenekleri de sahip olduğu algı ve dünya görüşü çerçevesi içinde şekillenmiştir. Ancak ilk iş olarak ölen kişinin cesedine nasıl bir muamelede bulunacağını şekillendirmiştir. Cesetler her zaman canlılar için ürpertici olmuştur ve bu duygu insanları biran önce ondan kurtulmaya sevk etmiştir. Bunun sonunda toplumlar çeşitli yöntemler uygulanmışlardır. Kimileri cesetlerini yakarak, kimileri de toprağa gömerek onlardan kurtulmuşlardır; aynı şekilde devam etmektedir. Bu yöntemlerin dışında istisna oluşturan gelenekler de olmuştur. Koreli Uga kabilesinin cesetleri bozkıra bıraktıkları ve onları samur avlarında kullandıkları; Şivey kabilesinin ise ölümlerini ağaçlara bıraktıkları ifade edilmektedir (Katanov 2004: 58). Yenisey, Sagay kabilesi şamanın cesedini yüksek bir dağa götürüp orada bıraktıkları, şamanın kürkünü ve tefini de yine yanına bıraktıkları bildirilmektedir (Katanov 2004: 65). Denizcilerin ise cesetleri denize attıkları herkesin malumudur.

En yaygın olan uygulama ölümlerin toprağa gömülmesidir. Birkaç istisna durum haricinde Türkler cesetlerini toprağa gömmüşlerdir. Çok eski devirlerde Türk kabileleri şamanizm inancına mensup iken, tarihi süreçte ortaya çıkan muhtelif sebeplerden dolayı farklı coğrafyalara yerleşmiş ve farklı dinî inanç dairelerine girmişlerdir. Şamanizm inancına ait birçok unsur ise bu kabilelerin geleneklerinde var olmaya devam etmiştir.

Türklerin en eski yerleşim yerlerinden olan Yenisey ve havalisi günümüzde birçok bilimsel disiplininin ilgisini çekmektedir, zira bölgede bulunan sayısız kurganlar ve diğer tarihi kalıntılar Türklerin ve bölgede sakin olmuş kadim halkların, onlara ait kültürlerin aydınlatılmasına ışık tutmaktadır.

Bölgede yapılan bilimsel araştırmalar, arkeolojik kazı ve etütler sonunda içinde onlarca insanın cesedinin gömülü olduğu çok sayıda kurganlar gün yüzüne çıkartılmıştır. Bu kurganlar inşaları, ölçüleri, barındırdıkları ceset sayıları bakımından farklılık göstermektedir, ancak bu noktalar ayrı bir araştırma konusudur.

Kurganlar içinden onlarca ceset ve ceset kalıntıları çıkması ilgili bilimsel disiplinlerin heyecanını artırırken, bu kazılarda kurganlar içinde bulunan ölümlerin yüzlerine yapılmış kil ve alçı taşından olan maskeler, büstler, bunlara ait parçalar, kukla-mankenler bilim adamlarının kafasını karıştırmıştır. Önlerinde çözülmeyi bekleyen sorulara “Bu maskeler, büstler ve kukla-mankenlerin öncelikle ne maksatla, nasıl bir tarzda yapıldıkları ve ne tür işleve sahip oldukları?” gibi sorular da eklenmiştir. Elde edilen her bir maske, büst ve kukla-manken kalıntısı bu meseleyi daha da mürekkepleştirmiştir.

Bilim çevresinde, kimi kral ve soyluların gömü geleneğinde cesedin yüzüne maske uygulandığı bilinmektedir. Mısır, Mezopotamya, Finike, Kıbrıs vb. bölgelerde kral mezarlarından gömü maskeleri elde edilmiştir. Bunlar bilinmekte iken Yenisey Nehri sahillerinde ve bölgelerde yapılan kurgan kazılarından çıkartılan gömü maskeleri, büstler ve parçaları bilim adamlarını şaşırtmıştır. Çünkü bilinenlerden farklı bir coğrafyada ortaya çıkmıştır. İlk akla gelen soru, “Yenisey bölgesinde ortaya çıkan gömü maskeleri ve büstleri yapma geleneği yerel mi, yoksa uzak bölgelerden göçler vasıtasıyla mı taşınmıştır?” sorusudur. Bu soru her zaman tartışılacak ve gündemde kalacaktır. Şimdi maskelerin bulunuş anlarına yolculuk yapılacaktır.

Yenisey ve Abakan Nehirlerinin sahilleri “ölüm vadisi” adını almaktadır. Bunun nedeni coğrafyanın tehlikeli ve ölümcül olması değildir, bu bölgenin kurganlar ve toplu mezarlar bakımından hayli zengin oluşudur. Rusya Federasyonu’nun değerli âlimlerinden olan ve bölgede uzun yıllar çalışan Elga B. Vadetskaya vd. bilim adamları bölgeyi böyle adlandırmaktadır. Bölgedeki bu kurganlar sosyal bilimler için hazine niteliğindedir. Kurganların ilk kazıcıları meyhanede içki parası çıkarmak isteyen Rus göçmenler² ve Kazaklar olmuştur. Onların içki karşılığında verdikleri ve mezarlardan elde etmiş oldukları değerli eşyalar, bu mezarlara ilgi duyulmasını sağlamıştır. 1771-1772 yıllarında Prof. Pyotr Simon Pallas, Yenisey steplerini incelemiş tuttuğu günlükleri de 1786 yılında yayımlamıştır. Pallas’ın araştırmalarında mezarlarda bulunan gömü maskeleri tanınmaya başlamıştır. Sadece maskeler değil, büstler de dikkatleri çekmiştir. Ujur köyünde bir mezar kazıcısı, Pallas’a “*doğal büyüklükte, porselen görünümünde, kilden yapılmış, kırmızı ve yeşil renk yapraklarla süslenmiş, içleri boş insan kafatasları gördüğünü*” anlatmıştır (Vadetskaya 2009: 40). Yüzyıl sonra mezarcıların anlattıklarının gerçek olduğu anlaşılmıştır. Kurganlar Rusların bölgeye gelmeleriyle talan edilmeye başlanmıştır. Hakasya bölgesinin yerli halkı, bölgedeki kurganları *dedelerinin mezarları* olduğu için duyulan saygıdan dolayı onlara zarar vermemişlerdir; dolayısıyla içlerinde neler olduğunu bilmiyorlardı.

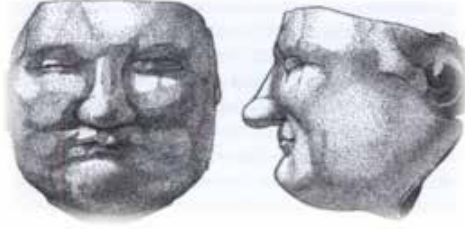
2 Çarlık Rusya, Rusların ilgilerini bu bölgelere çekmek, oralara göç etmelerini sağlamak için bölgedeki mezar kurganların hazinelerle dolu oldukları söylentisini yaymıştır. Bu propagandanın amacı bölgedeki Rus nüfusun oranını artırmaktır, buna da muvaffak olmuşlardır.

Rus yönetimi tarafından verilen iki siyasi sürgün cezası bölgenin durunu ve bilimsel süreci derinden etkilemiştir. Aleksandr Vasilyeviç Adrianov ve Dmitriy Aleksandroviç Klements isimleri bölgenin tarihiyle özdeşleşmiş; biyografileri, faaliyetleri birbirine benzemiş, ama kaderleri ise çok farklı olmuştur, Adrianov kurşuna dizilmiştir.

1881 yılında 5 yıllığına Yakut bölgesine sürgün edilen, sonra kendi isteği üzerine Minusin bölgesi olarak sürgün yeri değiştirilen Adrianov, N. M. Yadrıntsev ve G. N. Potanın ile gençliğinde dostluk kurmuştur. Minusin bölgesinde ilk kazılarına 1883 yılında başlamış ve çeyrek asır kadar bu kazıları devam ettirmiştir. Klements de yine aynı bölgelerde 80'li yıllarda arkeolojik kazılar gerçekleştirmiş ve 1886 yılında *O Drevnosti Minusinskovo Muzeya (Minusin Müzesi Tarihi Eserleri)* katalogunu yayımlamıştır. Bu Rusya'da yapılmış olan ilk bilimsel katalogdur. Klements bu katalogda eserleri bilimsel esasa göre gruplandırmış, onların tasvirlerini yapmış ve fotoğraflarına yer vermiştir. Her iki bilim adamı da bölgedeki kaya resimlerini tespit etmiş, onların haritalarını ve kopyalarını çıkartmışlar, taş heykelleri de mümkün olduğunca yağmacılardan kurtarıp müzeye kazandırmak için mücadele vermişlerdir.

Adrianov, Minusin şehri karşısındaki Tagar adasına yerleşmiş ve hemen çalışmalara başlamıştır. Adanın farklı yerlerinde üç hafta boyunca altı tane kurgan kazısı yapmış, on dokuz tane mezar açmıştır. Mezarların içinde birkaç parça eşya ve kemikler, ancak bir tanesinde alçı taşından yapılmış maske bulunmuştur. Adrianov yaptığı kazıları günlük tutarak tasvir etmiştir. 25 m²lik bir kurganda on üç tane insan iskeleti ve yedi tane kafatası bulmuştur. Asıl dikkatleri bulunan alçı taşı maskeler çekmiştir. Maskelerden bazıları kafatasına yapışmış hâlededir. Bir yeni yetmenin kafatasından çıkardığı, kırmızı boya ile süslenmiş zarif bir maskeyi kuruması için güneşe koymuş, ancak etraftaki çocuklar taş atarak maskeyi parçalamışlardır.

Adrianov kurgan içinde insan külü yığnında içleri boş, yirmi tane maske bulmuştur. Maskelerden altı tanesi kırılmadan bütün hâlde kalmıştır. Maskelerden beş tanesi 1887 yılında Yaroslav ve Tomsk'ta arkeoloji kongrelerinde sergilenmiştir. Sergilenen maskeler arasında elmacık kemikleri belirgin, yassı yüzüyle Moğol tipi, aynı şekilde büyük burun ve uzun kafalı Kafkas ve Roma tipi de görülmektedir (Resim 19, 20: Vadetskaya 2009: 56).

Resim 19: Tagar Adası'ndan Adrianov'un kazılarında elde edilen maske.

Resim 20: Tagar Adası, Adrianov'un kazılarında elde edilen profil maske.

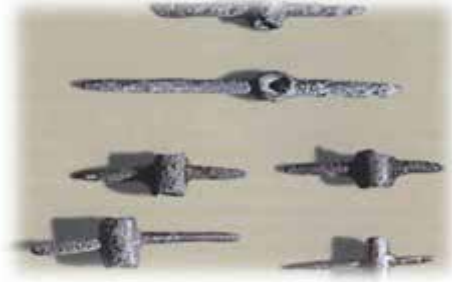
Tagar Adası'ndaki bir kurgan kazısını yönetmesi için Klements genç eşi Yelizaveta Nikolayevna Klements'i görevlendirmiştir. Kurganda maskeler bulunmuştur ancak parçalar hâlinde insan kemikleri arasındadır. Bu maskeler cesetlerle beraber yakılmış maskelerdir. Bu kazı 1888 yılında yapılmıştır. Yine aynı yıl Klements toplu gömülerin olduğu büyük kurganları kazmaya başlamıştır. Klements, Çulım Nehri'nin sol kıyısında bulunan Nazarova köyünde 2 m yüksekliğinde ve 40 m çapında büyük bir kurgan kazmıştır. Bu kurganın yaşı 20 asırdan fazladır. Höyük altında 3 m derinlikte gömü odasında 42 m²lik bir alanda yüzden fazla insan cesedi tespit etmiş, cesetlerin başları kuzeye gelecek şekilde konulmuştur. Cesetler, ölümler dünyası için gerekli şekilde teçhiz edilmişlerdir. Kilden yapılmış yemek kapları, kuşağın altına asılan bronz savaş baltası (Resim 21: Vadetskaya 2009: 58), kama, mızraklı bıçaklar, aynalar gibi. Gömü odası akağaçtan kirişlerle kapatılmıştır. Kamarayı yakmışlar, iskeletler ve kütükler kömürleşmiştir.

1889-1890 yılında Klements'in Uybat stebinde kazdığı bir kurganın sonucu oldukça etkileyici olmuştur. Kurgan 4,5 m yükseklikte 60 m kutrunda (çap) ve 50 m²lik gömü kamarasına sahiptir. Yakılmış iskeletler kamara tabanda 60 cm'lik bir katman oluşturmuştur. Buradaki iskeletin kafası kille sıvanmıştır; Klements bunların maske kalıntıları olduğunu ileri sürmüştür.

Klements'in fikrini destekler nitelikte bir neticeye de 1889 yılında Finli bilim adamı İ. R. Aspelin'in Tuba Nehri Tes köyünde yaptığı kurgan kazısında ulaşmıştır. Kurgan içinde üç galeriye dağıtılmış yüzden fazla ceset tespit edilmiş olup, kafatasları kille sıvanmış ve kil katmanın üstüne de alçı taşıyla bir kat daha sıvama yapılmıştır. Ancak ne Klements ne Aspelin ve ne de Adrianov böyle katman hâline gelmiş iskeletler ve cesetleri temizleyememişlerdir.

Adrianov'un 1897-1899 yıllarında Uybat stebi Kızıl Kul Gölü'nde yaptığı kazılar mevcut hâli daha da anlaşılabilir kılınmıştır. 2 m yükseklik, 23 m kutrundaki höyük altında 48 m²lik bir gömü odasında yaklaşık yüz elli tane cesedin gömülü olduğunu tespit etmiştir, ancak buradaki kafataslarının yarısı-

na yakınında şakaklarda 3x5 cm ölçüsünde delikler açılmıştır. Kafatası kil ile sıvanmış olup, göz çukurları, burun delikleri boyun omurlarının çevresinde kil mevcuttur (Resim 22: Vadetskaya 2009: 60).

Resim 21. D. A. Klements tarafından Nazarov kurganında bulunmuş, minyatür bronz çekiçler vb., diğer ürünler. A. V. Adrianov tarafından Kızıl Kul kurganından elde edilmiştir.

Resim 22. Şakaklarda trepan ameliyat yapılmış Kafatasları. Göz çukurları kil ile dolmuştur. Minüsin Müzesi. Foto: M. B. Mednikova, 1997.

“Bu delikler kafatasına ne için açılmıştı?” sorusu hemen akla gelmiştir. Yine bu kafataslarında kille yapılan yüzlerin üzeri alçı taşıyla ince bir katman olarak kaplanmış olduğu ve alçı taşı üzerinde de kırmızı boya ile yapılmış süsleme kalıntıları tespit edilmiştir.

Kazan Üniversitesinden K. İ. Goroşenko, Tagar Adası ve Kızıl Kul'dan elde edilen maskelerin farklılıkları üzerinde çalışmıştır. Yıllarca bunları incelemiş, şaşırtıcı tespitler yaptığını ileri sürmüştür. Cesedin kafasına sarılan kumaş çürüdüğü zaman onu alçı taşı ile restore etmişlerdir. Onun düşüncesine göre insanlar cesedi hemen gömmeyip, uygun yerde bekletmişlerdir. Kafataslarına bu delikleri açarak oradan beyni temizlemişlerdir. Goroşenko, Tagar Adası'nda elde edilen maskelerin dış görünüşleriyle ilgilenmiştir. Bu maskeler dış görünüş olarak geniş burunlu ve elmacık kemikleri basık hâlde tasvir edilmiştir; maskeler Moğol tipine aittir, ancak Avrupalı tipi çağrıştıran, nispeten dar suratlı ve büyük burunlu maskeler de bulunmuştur. Goroşenko bu maskelerin doğrudan ölülerin yüzüne uygulanarak yapıldıklarını ileri sürmüştür. Ancak yanılmıştır, zira maskelerin iç yüzü ileri sürülen tezin tersini göstermiştir. Maskenin iç yüzünde burun deliği yoktur, yüz hatlarındaki çizgi ve derinlikler olmaları gereken yerde değildir. Daha da dikkat çekici nokta ağız ve göz yerleri sıvanmış, ağız ve göz çukurları alçı taşıyla yükseltilmişler, ağız yerinde bir yükselti bırakılmıştır. Bu değerlendirmelerden maskenin cesedin yüzüne sıvanarak veya yapıştırılarak değil, yüz şeklinin kalıbı çıkartılarak yapılmış olduğu tespit edilmiştir.

Yapılan kazılardan cesetlerin yüzlerine yapılmış maskeler elde edilmiştir. Kurganlardan bu maskeler dışında ölüyü tasvir eden, akrabaları tarafından hazırlanmış korkuluklar da bulunmuştur. Bunlar gömü kuklalarıdır (manken).

1902 yılı sonbaharında Adrianov, Yenisey boyunda Oğlahtı Dağı'nda yaptığı kazıda çok iyi şekilde korunmuş insan mumyaları ve içleri kuru ot ile doldurulmuş, deriden dikilmiş insan kuklaları bulunmuştur. Bu gömü kukla-mankenleri muhtelif mezarlardan elde edilmişlerdir. Bunlar genellikle deriden dikilmiş, içlerine kuru ot doldurulmuş, yine kollar ve bacaklar ayrı olarak hazırladıktan sonra bedene monte edilmişlerdir. Okuyucunun kafasında daha iyi canlanması için Oğlahtı Dağı'nda Adrianov tarafından kazılan mezarlardan çıkan bu kuklalardan iki tanesinin detaylarını buraya taşımak daha faydalı olacaktır. Kukla-mankenler koyun derisinden, tüyleri içe gelecek şekilde yapılmış ve insana benzetilmiştir. Korkulukların içi samanla doldurulmuştur. Yapılan bu gövdeye 13-15 cm genişliğinde olan 36 ve 60 cm uzunluğunda deriden boru şeklinde hazırlanmış ve içleri yine aynı malzemeyle doldurulmuş, kollar ve bacaklar monte edilmiştir. Gövde olarak hazırlanan kısım 50x25 cm ölçülerinde bir torba şeklindedir. Kuklaların dikiminde iplik olarak sinir veya ip gibi ince şekilde kesilmiş deri şeritler kullanılmıştır. Kuklanın kafasından deriyle dikilmiş ot yumağı kalmıştır. Yüzü kırmızı ince bir ipek kumaşla, ense kısmı ise çok renkli kumaşla kaplanmıştır; bir tanede desenli Çin ipeğinden dikilmiş bütün kafa bulunmuştur (resim 23, 24-a: Vadetskaya 2009: 69). İki kumaş alna dikilmiştir. Kırmızı ipeğin altında kuklanın yüzü gizlenmektedir. Elmacık kemikleri ottan yapılan tampon ile desteklenmiş; gözler ve ağız oyuntusu yapılmıştır. Otlar deri ile sarılmış ve küçük dikişlerle özenle dikilmiştir. Kuklanın yüzüne deriden kaş ve burun yapılarak ona üç boyutluluk kazandırılmıştır (Resim 24-b: Vadetskaya 2009: 69). Kızıl ipek maskede göz yerinin üstüne geniş, siyah bir şerit çekilmiştir, bu şerit burnun üst kısmına dikey olarak uzanmaktadır (resim 25 Vadetskaya 2009: 70). Gözler üç farklı renkli (2 mavi, 1 sarı) ipek iplikle dikilmiştir ve dikişlerin izleri ipek kumaşın arka kısmından görünmektedir. Kuklayı gömerken başına deri bir şapka giydirmişler, ancak şapkanın sadece kenarı kalmıştır (Vadetskaya 2009: 67). Kazılardan elde edilen bütün maske, büst ve gömü-kuklalarının ayrı ayrı detaylı tasvirinin burada verilmesi teknik olarak mümkün olmaz.

Resim 23. Gümü maskesinin renkli, desenli Çin ipeği ile sarılmış gömü kuklasının ense kısmı. Foto 1903 tarihli İmp. Ark. Komisyonu.

Resim 24-a. Alnında çok renkli ince ipek ile kaplanmış, gömü kuklası yüzü. Foto 1903, İmp. Ark. Komisyonu. b-İpekle kaplanmış gömü kuklası yüzü. Otlarla yapılmış ve deri ile dikilmiştir. Deriden burun ve kaş dikilmiştir. Devlet İmparatorluk Müzesi uzmanınca restore edilmiş foto.

Peki bu kuklalar ne amaçla hazırlanmıştır? Adrianov, bu kuklalar içerisine küçük bir torba içinde özenle yerleştirilmiş külü, kireçlenmiş kemik parçalarını, içine konulan torbanın çürüyerek külün ve kemiklerin dağılmasını tespit etmiş ancak bir anlam verememiştir. Ona göre ceset, kül ve kukla ayrı ayrı olarak gömülmüştür. Oysa hazırlanan bu gömü kukla-manken gerçek cesedi temsil ediyordu; yaktıkları cesedin külünü ise bu kuklanın içine yerleştirmişlerdir, bu yöntemle ölen kişinin ruhu da kül ile bu kukla-mankene yerleşmiştir. İnanca göre ruhun bir bulunma yeri olmalıdır, bu da kukladır (manken).

Adrianov, iki sonuca ulaşmıştır. Buna göre maskeler sadece gömü pratiklerinde kullanılmıştır. İkincisi ise bu adet Yenisey vilayeti güneyinde farklı zaman dilimlerinde yaşamış olan iki farklı halkta (hem cesetleri ve mumyalarını gömenler, hem de yakanlarda) uzun süre uygulanmıştır.

Toplu mezarlarda farklı zamanlarda ölmüş insanların cesetleri gömülmüştür. Adrianov, bu tarz kolektif gömülerin olduğu onlarca mezar araştırmıştır. Buradaki cesetler nihai gömüye kadar geçici yerde bekletilmişlerdir. Nihai gömüye kadar muhafaza edilecek cesetler çok fazla derin olmayan bir çukur, taş bir sandık veya uygun bir kayanın altına yerleştiriliyor, mümkün olduğu kadar cesedin bütün olarak kalmasına gayret edilmektedir. Cesedin yakınları tarafından bu geçici gömü yerlerine konulan cesetlerin yanına öteki dünyada gerekli olacağına inandıkları eşyalar ve yiyecek maddeleri bırakılmaktadır. Bu geçici gömülerin ya da diğer bir ifadeyle geçici saklama yerlerinde cesetler birkaç yıl kalabilmektedir, yani toplu gömülerin genellikle beş altı yılda bir yapıldığı dikkate alınır, bir ceset geçici mezarında beş yıl kadar bekleyebilmektedir.

Geçici mezarlardan çıkartılan cesetler, nihai gömü için hazırlanmakta, bekleme süresince uğradığı tahrifatların restore edildikleri düşünülmektedir. Kafatası ve omurga uygun şekilde birleştirilmekte, kafatasına şakaklardan açtıkları küçük deliklerden beyni boşalttıktan sonra içine yün ve kuru ottan hazırlanmış karışım doldurulmaktadır. Cesedin kafatası aslına uygun şekilde yeniden yapılmakta, yani restore edilmekte, çene ve burun kemiğinin içi kil ile doldurulmaktadır. Kafatasına astıkları delikleri ve göz çukurları da yine kil ile sıvanıp kapatılmaktadır. Bu aşamadan sonra yaklaşık 1 - 1,5 cm kalınlığında bir kil tabakası ile cesedin yüzü modellenmekte, yani kil hamuru kafatasına sıvanmaktadır. İskeletin diğer kemikleri çeşitli otlar ve tahta çubuklar kullanılarak aslına uygun olarak birleştirilir. Bir deri parçası ile cesedin kafatası kaplanır ve bu deri üzerinde yüz kısmı boyanır: cesedin ağız açık, dişleri ve aynı şekilde gözleri de açık bırakılmaktadır. Bu restore süreci tamamlanınca cesedin üzerine normal kıyafet giydirilir. Bütün bu tamir ve yeniden yapma çalışmalarının amacı, araştırmacıların düşüncelerine göre o toplumun ölüme boyun eğmek istemeyiş ve onun yaşamını uzattıklarına inancıdır. Bu uygulamalar asırlar öncesinde yapılmıştır. İlkel toplumlar olarak değerlendirilebilirler, ancak farklı noktalardan önemlidir. Cesedin restore edilmesi için yapılan çalışmalar bir ustalık ve maharettir, dönemin kendi koşulları içinde teknik bilgi gerektirmektedir; bu çalışmalar o dönemlere ait estetik ve plastik sanatların düzeyi, toplumun estetik duyguları ve inançları gibi noktalara ışık tutabilmektedir. Bu nokta detaylı olarak araştırılması gereken müstakil bir konudur. İkinci bir nokta, gömü için cesedi mümkün merteye güzel ve donanımlı olarak hazırlamak günümüz modern toplumlarında dahi çok önemlidir: hem toplumda var olan dinsel ve iyi geleneğe uyulmuş, hem ölüye gerekli değer ve saygının gösterilmiş, hem de hayattaki aile bireylerinin kendilerini psikolojik olarak iyi hissetmelerini, ölüm olayıyla yaşanan travma durumu ve acılı ruh hâli hafifletilmiş olur. Ölen kişi, hayatta olan aile bireyleri, yakın akraba ve dostları nazarında zaten cennete gidecektir, o ruh hâlinde başka ihtimal zaten düşünülemez, bunun içinde cesedi bu yolculuğuna iyi hazırlamak gereklidir. Toplumun inanç ve geleneklerine en uygun olarak ölünün gömü için hazırlanması toplumsal olarak da o kişinin ölüsüne dahi gerekli saygı ve değer verildiğinin göstergesidir, yani bir başka deyişle hayatın son geçiş anında son görev layıkıyla yapılmış olur.

Ölüm, hayatın son geçiş dönemidir ve toplum için geçiş dönemleri fevkalade olağanüstü hâllerdir, doğum, evlilik gibi. Yeni doğana imkânlar dâhilinde en güzel giysiler layık görülür, ona verilen değeri göstermek ve rahat ettirmek için en güzel kıyafetler alınır, en güzel eşyalar temin edilmeye gayret edilir. Yine bir geçiş dönemi olan evlilik anında da hem geline hem de damada bağlama uygun en güzel ve gösterişli tören kıyafetleri ve aksesuarları temin edilir. Gelin ve damadın gündelik kıyafetler ile evlilik törenine gerçekleştirmeleri

hem kendileri, hem aile ve toplum için hoş görülecek bir durum değildir, bu özel bir andır ve her şey imkânlar dâhilinde en özel ve güzel olmalıdır. Gelinin gelinlik, damadın da damatlık edinmesi, gelinin gerekli süslenme ve bakımını yaptırması, aynı şekilde damadın da gerekli hazırlıkları yapması bu olağanüstü ana verilen önem ve değeri göstermektedir. O hâlde özel durumlar özel hazırlıklar ve uygun özel kostümler gerektirmektedir. Doğum, evlilik, sünnet ve ölüm, bütün bu dönemler toplum üzerinde farklı tesirler bırakmaktadır, ancak hepsi de özel hazırlıklar gerektirmektedir. Ölünün de en iyi şekilde gömüye hazırlanması aynı düzeyde önem arz etmektedir. Bu noktada cesedin gömüye hazırlanmasının ceset açısından bir ehemmiyeti yoktur, bütün bu hazırlıklar, hayatta kalan aile bireyleri, akraba ve dostları, yani toplum için önemlidir.

Her toplum dinî inancına uygun olarak bu hazırlıkları yapmakta, dinî geleneklerini uygulamaktadır. Müslüman toplumlar geleneğe uygun şekilde yıkadıkları cesedi kefen ile kaplamaktadır. Hristiyan toplumlar ise cesedi gayet şık smokin ve benzeri kıyafet giydirmekte ve o şekilde yine gösterişli bir tabut içine yerleştirmektedir.

Cesedin kefenlenmesinin ve tamamen kapatılmasının önemli bir fonksiyonu vardır, bu da cesedin hayatta olanlar üzerinde ürperti ve korku duygusu oluşturmasını engellemek, kimi zaman cesedin çeşitli sebeplerle uğramış olduğu ürkütücü tahrifatı gizlemektir.

İzah edildiği gibi Sibiryaya, Altay ve Yenisey bölgelerinde yaşamış olan Türk kökenli halklar ölümlerini en uygun şekilde korumaya ve nihai gömüye hazırlamaya çalışmışlardır. Bunlar yapılan araştırma ve etütler neticesinde tespit edilmektedir. Bu bağlamda da ölünün çizgilerini mümkün mertebe uzun süre korumak için kafatasından beyni çıkartmışlar ve cesedin yüzüne de en uygun şekilde maske yapmışlardır (Vadetskaya 2009: 69).

Gömü maskeleri üzerinde çalışan S. K. Kuznetsov'un bu maskeler ve kukla-mankenler hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır: “*Maskelerin hazırlanış amaçları sadece zaman ve ülkelere göre değil, aynı şekilde gömüye kadar ve gömüden sonra mezarda kullanılmasına göre farklılıklar göstermektedir. Ceset gömü öncesinde bekletilmektedir, yapılan maskeler cesetteki çürüme izlerini kapatmakta ve yüz çizgilerini iyileştirerek kişinin hala canlıymış gibi görünüyör izlenimi vermektedir. Diğer bir nokta mezarda cesedin başında bulunan maske, ruhun bedeni bulması ve onunla yeni hayat için birleşmesine yardım etmektedir. Gömüden sonra maske, uzunca bir süre kendi heykel veya kuklası yerine geçmekte ve takdis edilmektedir*” (Kuznetsov 1906: 75-118; Vadetskaya 2009: 69-70).

Bölgede 18. yüzyılda başlayan kazılar neticesinde kurganlar ve mezarlardan maskeler, kukla-mankenlerden başka bir de mumyaların kafasına kil ve alçı taşıyla yapılan maske-büstler elde edilmiştir. 1960'lı yıllarda yapılan

kazılardan kil ve alçıtaşı ile yapılmış olarak bulunan, içleri boş bu kafatası maske-büstlerin iç kısımlarında ot kalıntıları tespit edilmiştir. Hazırlanan bu büst bir sopa vasıtasıyla, yine ağaç çubuklar yardımıyla birleştirilen kemik-iskelete monte edilmiştir. Bu birleştirme işleminde kullanılan ağaç çubukların ve kemiklerin üzerindeki ot kalıntıları tespit edilmiştir. Bu kukla-mumyalar hakkında yaygınlık kazanan görüş şudur: “Mezarlara doğrudan cesetler ve iskeletler gömülmemiş, onun yerine özel bir tarzda ot, akağaç kabukları, tahta çubuklar ve deri yardımıyla hazırlanmış mumya-kuklaları gömülmüştür” (Vadetskaya 2009: 83).

2004 yılında Belıy Yar (Ak Yar) köyü yakınlarında 1989 yılından beri yürütülen kazı çalışmaları içinde A. İ. Aspelin, dağılmadan kalmış iskeletler bulmuştur (Resim 26, 27: Vadetskaya 2009: 86). Bu iskeletler özel olarak kemiklerin birbirlerine sağlamca pekiştirilmiş mumyalardır. Bu cesetlerin kafataslarını yeniden yapmak için kil kullanmışlardır. Kil ile mumyanın kafasını yeniden yapma tekniği kuşaktan kuşağa aktarılarak, adım adım geliştirilmiş olmalıdır. İlk başlarda kafatasındaki delik ve çukurlar kille doldurulmuş, zaman içinde bu teknik gelişmiştir. Bütünüyle kil ile sıvanmış ilk kafataslarını Klements, Uybat Çaa Tas bölgesindeki kurganda bulmuştur. Ancak sadece kil ile sıvanan mumya kafaları maalesef çok iyi muhafaza olamamışlardır.

Resim 25. Kukla başındaki ipek.

Resim 26. Mumyanın göğsü ve karnındaki ot kalıntıları

Resim 27. Bely Yar köyü mumya kalıntısı

Kili, kafatasına üstünde ot olduğu hâlde uygulama aşamasına geçmişler, zira bu şekilde kil, kafatasına daha iyi yapışmıştır. Kadim insanlar kafatasını kil ile sıvamakla yetinmemişler ve zaman içinde yüz heykeli-büst yapmasını da öğrenmişlerdir. Bunu da ilk başta bütün olarak kafayı, daha sonra sadece yüz kısmını maske olarak yapabilmışlerdir. Kil ile yapılan bu maske-büstlerin üzerine alçı taşıyla ince katmanlar yapmışlardır. Bu maskeler daha ziyade önemli kişilerin mumyalarına uygulanmıştır.

E. B. Vadetskaya, Çernogor (Karadağ) bölgesinde yaptığı arkeolojik kazıdan elde ettiği buluntular arasında 4 tane kafatası dikkat çekmiştir. Kafatasları üzerindeki ağız ve göz çukurları kil ile doldurulmuştur, kil kalıntıları mevcuttur. Ancak kafataslarından bir tanesine beyaz alçı taşından maske yapılmıştır ve bu alçı taşı maskeden göz çukurları üzerinde alçı parçaları kalmıştır (Resim 28: Vadetskaya 2009: 90). Diğer üç kafatası parlak kırmızı boya ile boyanmış olup, göz çukurları ve yanıklarda boya kalıntıları mevcuttur (Resim 29, 30: Vadetskaya 2009: 90).

Resim 28. Kil ile sıvanmış mumya kafatası, ağzı kil ile doldurulmuştur. Gözlerde kil üzerinde alçı taşı maske kalıntıları bulunmaktadır.

Foto: E. N. Kirginekov; 2001 yılında Çernogor şehrinde yapılan kurgan kazısından.

Resim 29, 30. Kafatası üzerine sıvanmış kızıl alçıtaşı maskeler. Foto: R. N. Kirginekov.

Bu konu üzerinde yapılacak çalışmalar, araştırma ve etütler, elde edilecek yeni bulgular bazı noktaları daha iyi aydınlatacak, ama aynı zamanda da yeni bilinmeyenlere dikkat çekecek, çözümler bulunması gereken yeni problemler ve muammalar ortaya çıkaracaktır.

Hayatta kalanlar, ölmüş olan akrabaları ve kendi kabile bireyinin cesedine uyguladıkları onarım gibi çalışmaların belli başlı amaçları şöyledir: ölenin yüzünün nihai gömüye kadar mümkün mertebe iyi korunması, bu süreçte oluşabilecek hasarları gidermek, mistik manada ölüme meydan okuma ve direnme çabası, pratik olarak da toplu gömü olan nihai gömüde onlarca cesedin bilinmesi, tanınmasıdır. Ölünün kafatasına yapılan bu maske veya büstlerin bir başka amacı da cesedi, hayatta olanlardan izole etmek, bekletilme sürecinde oluşabilecek hoş olmayan bozulmalar ve ölümün doğasında olan ürkütücü ve korkutuculuğu gizlemektedir. Hayatta olanlar, kaybettikleri yakınlarını bu maske ve büstler vasıtasıyla daima estetik ve iyi hâlde görmüş olacaklardır.

Yapay mumya ve gömü mankenleri hazırlamaktaki amaç ise yukarıda izah edildiği üzere tinsel ruha bir fiziki mekân ve bulunma yeri oluşturmaktır.

Her toplum kendi geçmişiyle sürekli bağlantı hâlinde olmaya gayret etmektedir. Geçmişle olan bu bağ, kendi geleceğinin temelleridir, bir başka ifadeyle geçmişle kurulan ve yaşatılan bu bağ, var olma ve yarına kalabilme dürtüsüdür. Geçmişle kurduğu bağ sayesinde kültürünü canlı ve dinamik olarak dinamik tutmaktadır. Geçmişle yaşatılan bağ, o toplumun hayatta kalmasını sağlayan kökleridir. Kendi köklerini, kültürel belleğini ve dinamiklerini oluşturan geçmişle bağlarını koparması, o halkın sadece geçmişinden koptuğu anlamına gelmez, bizzat kendisini ve geleceğini yok edeceği anlamına gelmektedir; geçmişi olmayan halkın geleceği söz konusu değildir.

Yenisey bölgesinde yürütülen bilimsel araştırma ve etütler sonucunda elde edilen materyaller de asırlardan beri o coğrafyada yaşayan halkın geçmişini, kültürel dokusunu, dinî tasavvur ve ritüellerini, estetik sanat alanında ulaştıkları seviyeyi aydınlatmaya hizmet etmektedir. Mısır, Yunanistan, Mezopotamya gibi bölgelerde ölümlere, özellikle kralların ve önde gelenlerin cesetlerine maske ve büstler yapıldığı bilinirken, en az onlar kadar eski geçmişe ve oldukça ileri teknolojiye sahip bir şekilde Yenisey bölgesinde de bu tür maske ve büstlerin çıkması bilim dünyasının dikkatini çekmiştir.

Ritüellik ve gömü, yani canlılar ve ölümler için olan maskeler büstler, heykeller, kuklalar konusu Türkiye’de yeteri kadar dikkat çekmemiş bir konudur. Bu çalışmanın amacı binlerce yıla dayanan, muazzam coğrafi bölgelere yayılmış, sayılamayacak kadar farklı etnik kitleler ile ilişki içinde olmuş, birçok dil ve kültürel gruplarla etkileşim sağlamış, insanlık tarihinin ve medeniyetinin en önemli aktörleri olan Türk milletinin boylarına ait olan maskelere dikkat çekmektir. Bu konu üzerinde yapılabilecek araştırmalar ve çalışmalarla Türk kültürü önemli kazanımlar sağlayacaktır. Yenisey bölgesinde elde edilen gömü ve ritüel maske ve büstlerin, Müslüman Anadolu’da bir iz düşümü mezarlıklarda görülmektedir. Önemli olduğu düşünülen kişinin mezar taşına yapılan ve işlenen motifle, hayatta iken onun mesleğine, sahip olduğu itibarına atıfta bulunmaktadır, bu motifler toplumun sahip olduğu dünya ve ahret inancı ve onların kültürlerine önemli izler bırakmaktadır. Mezar taşlarına yapılan küçük motifler, figürler veya kısa kitabeler araştırmacılar için geniş bir bilgi kaynağı oluşturmaktadır. Aynı şekilde mezarlardan elde edilen küçük bir maske parçası, kukla kalıntısı veya benzeri bir materyalde o döneme ait bazı noktaların aydınlatılmasına hizmet edecektir.

Kaynakça

- ASSMAN, Jan (2015), *Kültürel Bellek*, (Çeviren: Ayşe Tekin), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- BİÇÜRİN, Nikita Yakovleviç (1851), “*Sobranie Svedeniy O Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*”, [http://www.vostlit.info/Texts/Dokument / u/China/Bicurinht,SSCB,Moskova-Leningrad,1950,2001,2005](http://www.vostlit.info/Texts/Dokument/u/China/Bicurinht,SSCB,Moskova-Leningrad,1950,2001,2005).
- ÇOBANOĞLU, Özkul (2001), “Anonim Sözlü Edebiyatı”, *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, C 1, s. 5-444, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
- KAPTAN, Özgür (1997), *İç Mekânda Seramik Maskelerin Mekâna Bağlı Yardımcı Malzemeler ile Uygulanması*, (Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir.
- KAPTAN, Özgür, *Maske Geleneği* // <https://earsiv.anadolu.edu.tr> (Erişim 15.02.2017).
- KATANOV, Nikolay Fyodoroviç (2004), *Türk Kabileleri Arasında // Merkez ve Doğu Asya Türk Kabilelerinde Gümü Gelenekleri*, (Çeviren: Atilla Bağcı), Kömen Yayınları, Konya.

- POTANİN, G. N. (1881-1883), *Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii: Rezultatı Puteşestviy, İspolnennih v 1876-1877, 1879-1880 gg. Po Poruçenii İmp. Russk. Geog. Ob-va., Sankt-Peterburg*, s. 53.
- PROKOFYEVA, Yekaterina Dmitriyevna (2014), “*Şamanskiye Kostümü Narodov Sibiri*”, (Çeviren: Atilla Bağcı), TKAE, Ankara.
- RAGLAN, Lord (2005), “Mit ve Ritüel”, (Çeviren: Evrim Ölçer Özünel), *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*, C. 2, s. 318-331, Geleneksel Yayıncılık, Ankara.
- RAPPAPORT, Roy A. (2006), “Ritüel”, (Çeviren: Kürşat Korkmaz), *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*, C. 1, s. 299-308, Geleneksel Yayıncılık, Ankara.
- SEGAL, A. Rober (2014), “Dinsel Mit-Ritüel Kuramı”, (Çeviren: Naim Atabağsoy), *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*, C. 4, s. 271-284, Geleneksel Yayıncılık, Ankara.
- TOPUZ, Hıfzı (1992), *Kara Afrika Sanatı*, Anadolu Matbaası, İstanbul.
- VADETSKAYA, Elga Borisovna (2009), *Drevnie Maski Yeniseya*, Krasnoyarsk – St.Petersburg.
- VADETSKAYA, Elga Borisovna (2014), *Sibirya Kurganları*, (Çeviren: Atilla Bağcı), TKAE, Ankara.

